

Over Godsverduistering

Inhoud

- 1 H. Berkhof, Weerstand in de Godsverduistering. In: Kerk en Theologie, 1987
- 2 H. Berkhof, Godsverduistering. In: Rondom het Woord, 1987
- 3 H. Berkhof, Emancipatie-secularisatie-Godsverduistering. In: Voorbij domineesland, 1988
- 4 G. Dekker, Gods volk onderweg naar een seculiere samenleving? In: Voorbij domineesland, 1988

1 H. Berkhof, Weerstand in de Godsverduistering

In: Kerk en Theologie, 38^e jrg. 1987, p.210-215

(210) Stellingen

1. *Falen*. Onze kerk heeft in haar officiële organen de confrontatie met de secularisatie als theologisch probleem ontweken; zij is daardoor een deel van het probleem geworden in plaats van een deel van de oplossing.
2. *Omkeer*. In de boodschap die wij te brengen hebben is de secularisatie voorzien en weersproken, en wordt de gemeente van Christus opgeroepen om de horigheid aan de machten in te ruilen voor een stand houden met het mensontwerp van geloof, hoop en liefde.
3. *Perspectief*. De secularisatie is omkeerbaar, en haar omkering is reeds begonnen. Maar in Nederland is het nog lang niet zo ver.
De kerk heeft in dit proces van omkering naar een vollere humaniteit voorop te gaan door haar voortdurende omkeer tot 'Exemplarische Existenz'.

Voor een toepassing van Efeziërs 6:13 op onze tijd en onze roeping zijn vandaag drie mensen aangeleden. Dit aantal kan niet garanderen dat alle belangrijke aspecten ter sprake komen, maar hopelijk wel dat wij dit enorme vraagstuk tenminste als driedimensionaal leren beschouwen. Als we het alleen planimetrisch zien, denken we veel te gauw dat we het kunnen overzien en dat ons overzicht en inzicht beter is dan dat van anderen. Alleen wie het stereometrisch beziet, beseft dat hij of zij maar enkele kanten van het gebeuren ziet. Als planimetrisch denkenden zullen we de anderen willen aanvallen; als stereometrisch denkenden zullen we de anderen willen aanvullen, en door hen willen worden aangevuld.

Gezien de geboden korthed van onze toespraken doe ik er goed aan mijn invalshoek direct maar te omlijnen en zodoende te begrenzen. Het gaat mij om de 'godsverduistering'. Ik kies deze term van Martin Buber omdat het mij gaat om de secularisatie niet als sociologisch, cultuurhistorisch of godsdienstpsychologisch begrip - al kunnen we veel van die invalshoeken leren - maar om wat het primair en finaal is: een theologisch begrip. En vervolgens vraag ik mijzelf en u af, wat onze Hervormde Kerk in haar synode en haar organen, en wat wij als voorgangers hebben gedaan en zouden moeten doen om midden in de springvloed van dit proces onze gemeenten en onze nederlandse samenleving te helpen om weerstand te bieden.

(211) Even een sneltekening van de historische achtergrond. Sinds op zijn laatst ca. 1100 is de Europese mens terechtgekomen op een weg van toenemende ontwikkeling, mondigheid, en emancipatie uit de greep van de collectieve machten. Scholastiek en kruistochten, bedelorden en conciliarisme, Renaissance en Reformatie, de 18de-eeuwse Verlichting en de 19de-eeuwse democratisering zijn grote stappen voorwaarts geweest op die weg. Maar de 20ste-eeuwse natuurwetenschap en techniek hebben na de tweede wereldoorlog dit bevrijdingsproces meer versneld dan alle vorige eeuwen tezamen. Voor ons gevoel is het bereikte nauwelijks meer te overtreffen - al zal wel het resultaat nog aan veel meer groepen en volken optimaal ten goede moeten komen. Wat een geluk dat wij in deze tijd in het zo hoog ontwikkelde, welvarende en vrije Nederland mogen leven - dat wij op een goede dag juist hier geboren zijn!

Maar nu het hoogfeest van de emancipatie een kwarteeuw bezig is, dringt het langzamerhand door, dat de keerzijde van deze goede dag een 'boze dag' is, omdat de grenzenloosheid van het leven ingrijpende negatieve neveneffecten meebrengt. Die zijn misschien voor een groot deel te verhelpen. Zo hoop en denk ik, dat we aan het bederf van ons milieu nog net op het nippertje een halt kunnen toeroepen. En ook, dat een oorlog met kernwapens te voorkomen is. Zelfs de nog steeds toenemende armoede in de wereld zou op de duur kunnen worden teruggedrongen. Waarom ik dat denk? Omdat de mens toch niet zo slecht zou zijn als hij lijkt? Nee, maar omdat de homo sapiens mijns inziens slim genoeg is om te gaan beseffen, dat hij alleen door zulk soort maatregelen de ondergang van zijn ras kan voorkomen.

Maar er is nog een ander effect, één waartegen de politiek en de economie géén middelen hebben. Door het toenemen van de welvaart en het uitdijen van de vrijheid raken we misvormd. Twee existentialen bepalen immers ons mens-zijn: geborgenheid en vrijheid. De vrijheid moet zich als een bloem uit de bodem van de geborgenheid verheffen. Maar haar hoogst denkbare verheffing, de ontworteling, zou tegelijk haar opheffing zijn. Je hoeft geen christen te zijn om deze anthropologische wet te kennen. Vele humanisten delen met ons de zorg, dat wij niet ver meer van het kritische omslagpunt van onze vrijheid verwijderd zijn.

Maar met één zorg staan wij praktisch alleen, de zorg dat de hypertrofie van de vrijheid en de atrofie van God in onze cultuur communicerende vaten zijn. God is immers de protologische grond en het eschatologische uitzicht, die samen de ruimte scheppen en garanderen, waarin onze vrijheid tieren kan. Als onze autonomie Hem naar de marge dringt, veroordeelt ze op de duur zichzelf tot verschrompeling en marginalisering.

'We komen tot de ontdekking dat de dood van God en het einde van de mens met elkaar in verband staan' (Michel Foucault). Hoezo? Niemand heeft dat beter geanalyseerd dan een van de grootste wegbereiders er van: Nietzsche, in 'Die Fröhliche Wissenschaft' (1882). in zijn profetische gelijkenis van de krankzinnige mens. Die mens gaat 'op een heldere ochtend' (d.w.z. midden in de Verlichting) God met een lantarentje zoeken. (212) Hij riep: 'Wohin ist Gott? Ich will es euch sagen! Wir haben ihn getötet - ihr und ich!' De omstanders lachen hem uit. Zij vinden het bepaald geen ramp, dat je van God niets merkt. Maar de krankzinnige mens vindt het de grootste ramp die wij ooit over onszelf hebben aangericht. Hij zegt daarover: Wij hebben met een spons onze horizon uitgeveegd. Wij hebben de aarde van haar zon ontketend. Er is geen boven en beneden meer. Wij dwalen door een eindeloos niets. 'Haucht uns nicht der leere Raum an? Ist es nicht kälter geworden?' Maar de krankzinnige verzucht: 'Ik kom te vroeg. Deze verschrikkelijke gebeurtenis is nog onderweg... Bliksem en donder hebben tijd nodig'. In meer dan één opzicht doet deze gelijkenis ons denken aan die van de zondeval uit Genesis 3. Met dit verschil dat Nietzsche zich troostte met de komende Übermensch en diens absolute zelfbeschikking, terwijl de Jahwist er zich mee troostte dat God zijn mensen met hun zelfbeschikkingswaan, zou blijven omringen met zijn geborgenheid.

'Bliksem en donder hebben tijd nodig'. Pas 62 jaar later begon dit geluid door te dringen, het eerst in de cel van Bonhoeffer in 1944. Toch werd juist dit element uit zijn boodschap niet echt opgepakt. Dat leek pas een kwart eeuw later te gebeuren, door de zgn. 'God is dood'-theologie. Maar dat bleek een vergissing. Wel werd het toen in theologische kringen mode om Nietzsche's leus te citeren: maar dat gebeurde maar voor de helft: wèl 'God is dood' maar niet: 'en wij hebben Hem gedood'. Omdat het dan een opzettelijke daad van mensen zou zijn, en we dan (nogmaals met Nietzsche) zouden moeten erkennen: 'Jetzt entscheidet unser Geschmack gegen das Christentum, nicht mehr unsere Gründe'.

Door die tweede helft weg te laten, kunnen we de godsverduistering als een soort natuurverschijnsel beschouwen, waar we niets aan kunnen doen. De redenering van theologen was destijds meestal: God is natuurlijk niet dood; Nietzsche richtte zich tegen een bepaald kinderlijk godsbeeld van een grootvader met een baard ergens in de lucht. We noemden dat toen het theïstische godsbeeld en proclameerden met Tillich, dat dat terecht was doodgegaan, en nu door een abstracter en verhevener beeld moest worden vervangen, b.v. - weer met Tillich - door 'God als de diepte van het Zijn' (wat dat ook zijn mocht). Zo werd van de dood van God nog iets heel moois gemaakt. Maar daarmee braken wij Nietzsche's profetie de tanden uit. Nietzsche heeft het christelijk geloof diep gepeild en een tijdlang vurig aangehangen. Hij wist waar hij het over had. Maar wij hebben zijn antitheologie op dood spoor gereden, door haar als een godsdienstpsychologische of cultuurhistorische zaak af te doen. Zo hebben wij de secularisatie als theologisch probleem ontweken.

En zo is het gekomen, dat de kerk, ook onze kerk, geen weerstand biedt in de boze dag. De secularisatie is afgevoerd naar de studeerkamer. De werkelijke vragen, zo verzekeren wij elkaar in de kerk, liggen elders. Met een beroep op een gevleugelde uitdrukking uit de school van Hoekendijk, zeggen we, dat de wereld de agenda van de kerk levert. Daarmee kunnen we iets heel waars zeggen (213) nl. als we bedoelen dat God zelf zich zijn agenda laat voorschrijven door de nood en de schuld van zijn mensenwereld. Maar het wordt onwaar, als we zouden bedoelen dat we ons hebben te richten naar de agenda die de wereld zelf en speciaal de massamedia en de politiek opstellen. Zou Miskotte met zijn befaamde intuïtie dit gevaar hebben voelen dreigen, toen hij als tekst voor zijn preek op 30 oktober 1945, voorafgaande aan de opening van de eerste Generale Synode in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, het woord van Jezus tot de bedrijvige Martha koos: 'Eén ding is nodig'?! Dat éne dat van de luisterende Maria-kerk nooit zal worden weggenomen, staat nu net niet op enige agenda van onze wereld. Maar de kerk heeft zich in hoofdzaak gericht naar de 'vele dingen' die daar wel op staan. Soms terecht, soms ten onrechte. Terecht, als andere maatschappelijke krachten niet of onvoldoende het gevaar beseften, dat het beeld van God in de mens, zoals onze schepper dat in zijn onderhouding gehandhaafd wil zien, geschonden zou worden. Maar ten onrechte, als het gevaar al door genoeg verantwoordelijke instanties en deskundige personen werd onderkend en bestreden. Dan kan de kerk niet anders dan heel bescheiden over een 'bijdrage' spreken; en velen vinden dat die bijdrage niets nieuws oplevert.

Er is echter een gevaar waar die andere instanties niets tegen in huis hebben. Dat is het wegwijken van God als kritiserende en inspirerende, als relaterende en relativerende Tegenspeler tegen onze grenzenloze zelfbepaling en zelfontplooiing. En juist in dat éne nodige is de kerk gespecialiseerd. Dat is haar roeping: God in ons leven en samenleven ter sprake te brengen. Vooral de hervormde kerkorde met haar artikel 8 'Van het apostolaat der Kerk' spreekt daarover in hooggestemde bewoordingen:

'De Kerk richt zich in de verbreiding van het Evangelie tot hen die daarvan zijn vervreemd, om hen terug te brengen tot de gemeenschap met Christus en zijn Kerk, blijft in al haar geledingen strijden voor het reformatorisch karakter van staat en volk en wendt zich, in de verwachting van het Koninkrijk Gods, in de arbeid der kerstening tot overheid en volk, om het leven naar Gods beloften en geboden te richten'.

Wat hebben wij met deze grote woorden gedaan? De tijd van Kraemers apostolaat ligt ver achter ons. Het Instituut Kerk en Wereld is geen studieceterium voor de secularisatie en de relatie van God tot de moderne cultuur geworden. Bij mijn weten heeft noch de hervormde synode noch de Raad van Kerken in Nederland in enige verklaring of studiedocument de oorzaken en de effecten van de godsverduistering aan de orde gesteld. En van de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie hebben we op dit front na zijn aanloop met de bundel 'Geloven in God' (1970) ook niets meer gehoord.

Wel hebben enkelingen zich plaatsvervangend met dit centrale agendapunt van de kerk beziggehouden: Kraemer, Miskotte, Dippel, Boerwinkel, Kist, Loen, Van Peursen, Barnard, Ad den Besten, aanhangers van de Wijsbegeerte der Wetsidee - let wel: in overgrote meerderheid niet-theologen.

(214) De oorzaak van deze officieel-kerkelijke onverschilligheid, heb ik tevoren al even aangeduid. We hebben ondanks Nietzsche de secularisatie niet als theologisch begrip en theologische uitdaging ernstig genomen. Veel predikanten gebruiken het woord nog optimistisch, als in de jaren vijftig, in de zin van emancipatie van de mens en verzakelijking van de natuur- en cultuurmachten, processen die zich sinds Gogarten harmonisch met het christelijk geloof lieten verbinden, naar het scheen. Maar die schijn heeft ons bedrogen. Dat stadium is al lang gepasseerd. We misleiden onszelf, als we het huidige autonomiepathos en het gebrek aan een waardensamenhang nog voor het Evangelie willen annexeren.

Intussen kijkt de wereld met leedvermaak en krokodillentranen naar de snelle afname van het getal en de invloed van de kerken. Tot haar moeten we zeggen: Weent niet over ons, weent over uzelf en (vooral:) over uw kinderen, om hun misvormde humaniteit, om de wildgroei van hun vrijheid en de verdorring van hun geborgenheid. En tot de kerk moeten wij zeggen: Weent niet over het Evangelie, want uw Heer is 'een eeuwige koning die niet zonder onderdanen kan zijn'. Weent echter over uzelf en vooral over uw kinderen, aan wie gij geen zingeving van uit de liefde van God meer hebt kunnen overdragen. Weent daarover, dat gij zo verontschuldigend rondsluipst omdat ge 'nog' christen zijt. Schaamt u, dat gij geen deel meer lijkt van de genezing van onze cultuur, maar alleen van haar ziekte.

Eén ding is nodig. En uitgerekend om dat éne lopen we in ons (kerkelijk) beleid en belijden heen. En als we eens mensen tegenkomen, die van dat éne en die Ene als de therapie voor onze verziekte cultuur bezeten zijn, dan vertelt het hele hervormde establishment hun honend, dat hun methoden fout en onvruchtbaar zijn. Maar een alternatief hebben we aan Billy Graham, de E.O. of bisschop Gijzen niet te bieden.

Hebben wij dan geen gelijk, als we het éne juist in het vele van de agenda van de wereld present willen stellen? Mijn wedervraag is: doen we dat dan? Zijn we niet heel selectief in onze selectie uit het vele? En hoe wordt de band met het ene nodige gelegd bv. als de verhouding tot de niet-christelijke religies moet worden bepaald, of het pleidooi voor een pluriforme samenleving moet worden ingevuld, als de eigenheid van het huwelijk samen met de toelaatbaarheid van andere samenlevingsvormen moet worden geponeerd, of stelling moet worden genomen in de geruisloze privatisering van de kerken tot belangenverenigingen van burgers? De 'motivatie' (zoals dat heet) op die terreinen is tot nu toe amateurswerk gebleven. We behelpen ons dan graag met een beroep op de tolerantie als christelijke deugd en vergeten daarbij dat de tolerantie geen element in het Evangelie is, maar alleen een randvoorwaarde ervan. Maar zo ontwijken we wel mooi een botsing met de secularistische machten van onze samenleving.

'Weerstand bieden in de boze dag' - niet minder dan dat is nodig; maar ook niet meer. We moeten er voor zorgen, dat we niet lafhartig terugwijken. (215) We moeten ons met alle intelligentie verdedigen, maar vooral met alle liefde een enclave van tegencultuur in stand houden, waarin de verschraalde moderne humaniteit ervaart door de injecties met het goddelijke mensontwerp van geloof, hoop en liefde.

De vloedgolf van de secularisatie loopt al weer terug. Een volgende golf van machten rukt aan, machten die 'God' wel in hun pakket hebben, omdat de vraag er naar aanhoudt en het aanbod van de kerken zo weinig wervend is geweest. Onze dan nog hervormd gebleven kinderen en kleinkinderen zullen dan zeker - goed hervormd - de zonden der nalatigheid van ons, hun (groot-)ouders belijden. Hopelijk zullen ze ook met die zonden bréken - al is dat niet zo hervormd. Want het ziet er naar uit, dat het dan weer een boze dag zal zijn, die om weerstand vraagt tegen een god die geen bevrijdend Tegenover zal zijn, maar de naam voor onze totaliteitsbelevingen: en die ons daarom al evenzeer (let op de paradox:) in onze grenzenloosheid gevangen zal houden.

Maar dat is een ander verhaal. Tot het jaar 2000 zullen wij nog leven in een maatschappij waarin de meerderheid van ons volk denkt God niet nodig te hebben - hoewel ze wel voelen dat het kil en killer wordt. Daartegen hebben wij weerstand te bieden niet ter wille van ons kerkelijk overleven, maar ter wille van hun menselijk overleven.

2 H. Berkhof, Godsverduistering

In: Rndom het Woord, 29^e jrg. no.3, 1987, p.49-54

In 'Kerk Vandaag' (uitz. 3 juli '87) sprak Teun Jan Tabak met dr. Berkhof over de oorzaken van de huidige 'Godsverduistering' (een term van Buber waarmee deze aangeeft dat de mensen God niet meer toelaten in hun leven).

Mensen verduisteren God, hoe komt dat?

(49) Die 'Godsverduistering' wordt veroorzaakt door een grondbeslissing die in, laat ik maar zeggen, de Verlichting in de achttiende eeuw is gevallen. Die verlichting heeft ons heel veel goeds gebracht en ons van allerlei verkeerd gezag bevrijd, maar toen is ook gezegd dat 'de mens de maat is van alle dingen' en alleen de mens. Dat kun je nog goed bedoelen ook, maar toch is dat op den duur geworden tot het 'Ik-tijdperk'.

Een neveneffect van die grondbeslissing was het meer naar de rand toedrukken van God in het menselijk bestaan. Die marginalisering van God, zoals ik dat dan noem, is door de mens eerst helemaal niet gevoeld, maar op den duur trad dit 'bijverschijnsel' steeds sterker naar voren en begonnen sommige groepen te merken, dat het wel eens een hoofdverschijnsel zou kunnen zijn. Vanuit de kerken kwam daar echter verzet tegen. We zijn met veel dingen bezig maar niet hiermee.

De Godsverduistering wordt ook niet signaleerd. In de eerste plaats niet omdat het voor ons allemaal een veel te moeilijke vraag is. We zien er tegen op. Iedereen lijdt er echter onder, tot in hun gezinnen toe, hoeveel van de kinderen zijn er niet die de kerk gedag zeggen, hoeveel ouders zijn er niet die niet goed meer weten hoe ze er over praten moeten.

Het is een klimaat om ons heen en een klimaat kun je niet pakken. Je kunt het niet aanwijzen, zoals je kunt wijzen op de escalatie van de kernwapens of op toename van het aantal abortussen. Hoogstens kun je wijzen op leger wordende kerken, maar verder heb je vrijwel niets aan te wijzen.

Naast het feit dat het een moeilijk onderwerp is, is men bovendien bang voor controversen. Je zit bij wijze van spreken tussen de IKON en de EO in en het valt niet mee om er op een gemeenschappelijke manier over te praten.

Ik denk niet dat onverschilligheid de oorzaak is van het gebrek aan aandacht van de kerk voor deze dingen. Wel is het zo, dat ik mij er altijd weer over verbaas, dat mijn eigen hervormde kerk, nogal vrolijk over die leegloop praat. Waarschijnlijk kunnen wij het ons nog permitteren. De hervormde kerk heeft altijd een grote randkerkelijkheid gehad. Als die op het ogenblik de kerk verlaat, wordt dat niet altijd als een groot gemis gezien. 'Ze kosten allemaal geld'. Wij zijn de eerste kerk in de wereld geloof ik die een computer aanschafte, die heeft ons een hoop geld gekost en dan zeg je eerder: (50/51) 'nou goed één minder, die toch niets bijdraagt, vooruit maar'. Men heeft het dus lange tijd niet zo zwaar genomen. Maar nu begint het toch door te dringen. Ik merk dat als ik er tegenwoordig over spreek op predikantenvergaderingen en vóór die tijd al in gesprekken in verband met Samen-op-Weg. Ik krijg daarna meestal stromen brieven en telefoontjes met de vraag of ik er eens over zou willen komen spreken. Vaak blijkt dan hoe slecht onze kerkeraden zijn voorbereid om zich op dit soort vragen te richten.

Is secularisatie een kwalijke zaak voor de samenleving zelf of is het een kwalijke zaak omdat de kerk haar invloed als christelijke gemeenschap ziet teruglopen.

Het is typerend, dat u meer neigt naar een sociologische definitie van secularisatie, namelijk het teruglopen van de invloed van de kerk. Dat is natuurlijk zo, maar in veel opzichten is dat juist een zegen geweest. De kerk heeft zich in vroeger eeuwen met zaken bemoeid, waar ze zich eigenlijk niet mee moest bemoeien. Ze deed dat bovendien vaak nog op een heel intolerante wijze. Maar voor mij is secularisatie vooral 'Godsverduistering', dat is niet alleen iets in de kerk, dat is iets in de wereld. Het betekent bijvoorbeeld, dat Nederland, dat nog een zekere gemeenschappelijke moraal had, nu uiteenvalt in totaal verschillende werelden. Het is een proces dat langzamerhand op een soort burgeroorlog lijkt uit te lopen. Men kan bij elkaar geen beroep meer doen op gemeenschappelijk beseffen.

Het verdwijnen van dat Godsbesef uit de samenleving zal om te beginnen tot gevolg hebben, dat wij allerlei dingen veel moeilijker kunnen dragen. Het valt mij op hoe veel meer en hoe anders er over het lijden wordt gesproken. Terwijl je toch moet zeggen, dat er op het ogenblik veel minder lijden in de wereld is dan honderd jaar geleden. Wij betrekken de dingen niet meer op God en als we ze nog op God willen betrekken weten we niet hoe het moet.

Iemand vertelde mij eens van zijn klanten die steeds nukkiger werden en egocentrischer; toen ik vroeg hoe dat kwam zei hij: 'Mensen geloven niet meer in het eeuwige leven, alles moet op deze aarde gebeuren. Het maakt je harder'. Zoiets schijn je eigenlijk niet te mogen zeggen. Je mag ook niet zeggen dat het iets met het verdwijnen van God te maken heeft, maar toch denk ik dat het wel zo is.

Heeft het ook te maken met het feit dat de kerk zich de laatste tientallen jaren te veel heeft gewijd aan de problemen in de samenleving en te weinig heeft gekeken naar hoe mensen de aanwezigheid van God ervaren?

In zekere zin wel, maar dan zou ik het iets anders willen accentueren. Ik denk dat mensen minder tegen allerlei politieke uitspraken gesteigerd zouden hebben als ze het gevoel hadden gehad, dat vragen als 'Wie betekent God voor jou persoonlijk', 'Wat is zijn heil' en 'Wat is geheeld leven in zijn Naam', (52) aan bod waren gekomen. Ik noem in dit verband altijd het aardige voorbeeld van Buskes. Voor de brave, meestal christelijk historisch stemmende, Amsterdammers was Buskes natuurlijk een hele linkse figuur met zijn anti-militarisme en zijn socialisme. Toch zaten zijn kerken stampvol, want hij had het over God.

Als je echter het gevoel hebt dat dat niet meer zo gebeurt, dat God er eigenlijk alleen is om ons de kracht te geven om bepaalde dingen op sociaal-ethisch terrein te doen, dan wordt een deel van de gemeente schichtig. Dat zijn echt niet alleen de conservatieven - die zijn er natuurlijk helaas ook, de mensen die de problemen niet willen zien - er zijn ook anderen die zeggen: 'zo altijd over deze dingen, op die manier, dat kan niet'.

Hoe zou nu in dit kader de agenda van de kerk er uit moeten zien?

Het zou ermee moeten beginnen, dat het onderwerp in elk geval op de agenda terecht kwam. Natuurlijk wordt er dan meteen gevraagd wat er precies moet gebeuren - zo activistisch zijn we, we willen dan meteen iets op ons bord hebben met punt één, twee, drie, dat gaan we nu doen en we maken meteen een programma voor het volgend jaar - maar zo eenvoudig gaat het niet. Het gaat om een mentaliteitsverandering. Zoiets kost jaren, daarbij komt dat we eigenlijk eerst nog moeten leren hoe we er over moeten spreken, zoals zo mooi in het vers van Jan Wit staat: 'Geef ons de woorden in de mond die wijs zijn en die winnen', dat is niet eenvoudig. Er zijn maar weinigen die dat kunnen.

Eén van de taken van de kerk - zo is het verwoord in de hervormde kerkorde van 1951 - is God in ons leven en in de samenleving ter sprake brengen. Het evangelie prediken met de bedoeling dat mensen kiezen voor Jezus Christus. Heeft de kerk dat goed opgepakt?

De kerk heeft dat in het geheel niet opgepakt, maar ook daar moet ik weer iets aan toevoegen. Ik heb indertijd bij Kerk en Wereld ook meer dan vijf jaar meegewerkt aan het Instituut voor het Apostolaat zoals dat in de hervormde kerk heet. Wij hadden het eerst vooral over de buitenkerkelijken, zeker in de oorlog. Dat kon ook heel goed, want de buitenkerkelijken stroomden de kerk binnen. Ze hadden het gevoel dat er daar tenminste nog wat werd gezegd.

Maar na de oorlog was dat uit. Toen werd er binnen het instituut al heel snel gezegd: 'Wij moeten de gemeente toerusten tot een missionaire gestalte'.

We trokken ons dus terug op de gemeente, dat kon haast niet anders. Het zijn dingen waar ik niet graag iemand de schuld van geef. De schuld begin ik pas te geven als ik zeg 'nú moet je zien dat je geen trendvolger mag zijn, nu moet je eindelijk eens in de naam van je Heer trendsetter worden; je nek uitsteken en dingen zeggen die niet modieus zijn'. Je krijgt dan wel te horen dat je conservatief wordt of dat je zo veranderd bent en dat is natuurlijk heel naar, maar je moet het toch maar doen. (53)

Er zijn mensen die dat op dit moment nog steeds doen, 'God in ons leven en in de samenleving ter sprake brengen', mensen als bisschop Gijsen met zijn evangelisatiecampagne of een evangelist als Billy Graham. Wat stellen de kerken daar nu tegenover?

Niets, behalve kritiek. Daar maak ik mij ook wel eens boos over, vooral toen met Billy Graham, iedereen viel over hem heen, terwijl wij zelf niets in huis hadden. Hij zou de Amsterdammers op het Zandvoortse strand niet kunnen bereiken, werd gezegd, maar wij hadden het zelf nog nooit geprobeerd en er zelfs nog nooit aan gedacht. We zouden niet eens weten hoe we ze thuis zouden moeten bereiken.

Bij de grotere kerken bespeur ik een zekere schroom om het geloof ter sprake te brengen in de samenleving. Zo gauw iemand daar een voorstel over doet, vinden anderen het te overdadig is en is men bang. Er ontstaat vervolgens een zenuwachtig gesprek en weer anderen zeggen 'dan maar liever niets, dan doe je tenminste geen kwaad'. Maar dat is maar de vraag natuurlijk.

Wat zou nu het resultaat zijn van die toch nog steeds verder gaande 'Godsverduistering' in de samenleving?

Ik denk dat de wal het schip keert, dat klinkt nu ineens schijnbaar optimistisch, maar op het ogenblik, in de tachtiger jaren, is er een hang naar religie. Dat is al in de zeventiger jaren begonnen, bij de jeugd, maar het vreselijke vind ik alleen, dat ze het niet in de christelijke kerk zoeken. Ze zoeken het in India en in het zogenaamde Holisme dat de laatste tijd zo in opkomst is. Holisme is een heel algemene beweging die zegt, dat alles eigenlijk alles is en dat God in alles is. Daarmee gaan we van een soort atheïsme over naar een soort pantheïsme en ook daar hebben wij als christelijke kerk geen boodschap aan. Maar het is natuurlijk een beweging die je op het ogenblik alleen onder de intelligentsia ziet. Bij de 'gewone' mensen zal die seculaire gedachtengang nog jaren doorgaan en zich steeds op nieuwe terreinen weer richten, de ene keer op de bijbel en haar gezag en de andere keer op vragen rond wat de christelijke kerk in de geschiedenis heeft misdaan of waarom de christenen geen raad weten met dit of dat probleem.

Mag je zeggen, dat iedere samenleving de kerk heeft die zij verdient?

Ik ben er een beetje af om erg over de schuld van de kerk te praten. De secularisatie van na de Tweede Wereldoorlog heeft de kerk overvallen. Zij moet er eigenlijk nog steeds over leren nadenken en spreken. Je zou allereerst eens tegen mensen kunnen zeggen: 'Laten we eens een paar boeken gaan lezen over het geloof, laten we daar eens over discussiëren en eens kijken of we er wijzer van worden'. Bovendien zou ook de prediking zich veel meer op dit soort vragen moeten instellen. We moeten elkaar ook helpen om er weer over te leren praten. Laten we voor mijn part rollenspelen opzetten (54) waarin je met elkaar speelt dat je naar een gezin toegaat waar ze nergens meer iets aan doen, om zo te leren hoe je een dergelijk gesprek wel of niet zou moeten voeren.

Ik begrens mij op het ogenblik echter vrijwel uitsluitend tot de gedachte: 'Luid de noodklok en probeer het zo ver te krijgen dat mensen er weer over gaan denken', ook al denk ik dat ik niet degene ben die ze dan kan vertellen wat ze moeten doen. Trouwens, wie wel? Alleen in groepen van gebed en beraad mag men op wegwijzing hopen.

3 H. Berkhof, Emancipatie-secularisatie-Godsverduistering

In: Voorbij domineesland. De gevolgen van de secularisatie, 1988

De Horstink, Amersfoort/Leuven / Ochtendblad Trouw, Amsterdam

(Dr. H. Berkhof is emeritus hoogleraar dogmatiek aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Leiden)

Golven van emancipatie

(9) De Europese cultuur, zoals die na de grote volksverhuizingen (4e-8e eeuw) op gang kwam, werd geboren uit moeder de kerk, en gevoed en opgevoed door wat haar kloosters aan onderwijs, moraal en volksgezondheid tot stand bracht. Zo groeide het kind voorspoedig op. Maar, zoals het met kinderen gaat - het ging bij het groter worden steeds meer afstand nemen van het ouderlijk gezag. Door de kruistochten, de nabuurschap van een bloeiende islamcultuur en (via haar) een veel nauwkeuriger kennis van de Griekse (dus: heidense) wijsbegeerte, ontstond de eerste twijfel aan de exclusieve waarheid van het christelijk geloof.

Meer dan twijfel was het nog niet, wel bracht die sinds de 13e eeuw een emancipatiebeweging ten opzichte van het kerkgezag binnen het christendom op gang. Dit eerste golfje werd in de 15e en 16e eeuw door een krachtiger gevolgd: die van Renaissance en Humanisme, die een algemene terugkeer naar de Grieks-Romeinse bronnen voorstonden. Deze golf werd een tijdlang verdrongen door de Reformatie, die een bijbels verwortelde emancipatie verkondigde: de gelovige wordt een mondige dochter/zoon van God. Maar dan verheft zich een nog hogere golf van emancipatie, de zogeheten 'Verlichting' (eind 17e en 18e eeuw), waarin zich al de overgang van emancipatie naar secularisatie voltrekt. Nu wordt bepleit dat de mens de horigheid aan alle uitwendige gezag moet inruilen voor het exclusieve gezag van eigen inzicht, de 'autonomie' van de menselijke rede.

De Franse Revolutie met haar absolute verering van de rede bracht echter zulke wrede neveneffecten mee dat een groot deel van de geschokte intellectuelen zich tijdens Napoleon en in de periode van de Restauratie (na 1815) van deze gevaarlijk-simpele leuzen afkeerde.

Maar een halve eeuw later komen er weer krachtige secularisatie-golven op. Deze worden echter opnieuw gevolgd door een tegenslag als de Europese maatschappij door de volstrekt onverwachte en uiterst moorddadige Eerste Wereldoorlog wordt overvallen (1914).

De evenzeer onvoorspelde opkomst van het nieuwe heidendom van Hitler (sinds 1933) en de daardoor ontstane Tweede Wereldoorlog maken dat de invloeden van de secularisatie bij de meeste leidende geesten in Europa lang binnen perken worden gehouden. (10)

Emancipatie gaat over in secularisatie

Bonhoeffer voorzag al in 1943 in zijn gevangenschap in een profetische intuïtie, dat juist na de val van Hitler de 'mondige' en zelfs 'religieuze' mens de leiding van de Europese cultuur op zich zou gaan nemen. En zo geschiedde het sinds 1950, en wel in eenparig versneld tempo. De weergaloze natuurwetenschappelijke ontdekkingen en de daarop gebaseerde technische toepassingen in en na de wereldoorlog (televisie, geneesmiddelen, de pil, de computer, enzovoort) gaven aan de mens een ongeëvenaarde kans om zijn leven zelf te bepalen. Wat tot dan toe als gezagsinstanties had gegolden (ouders, kerk, bijbel, gangbare moraal) bleek op die weg meestal evenzoveel obstakels te vormen.

Van nu af kunnen we onmogelijk nog langer van emancipatie blijven spreken. In de emancipatie zoekt de mens zijn volwaardige plaats te vinden binnen de door God, de medemens en de natuur gestelde grenzen. In de secularisatie kan het autonoom geworden ik die grenzen niet langer erkennen. Wij trachten ze nu naar alle kanten te overschrijden: in kernbewapening, seksuele ongebondenheid, abortus, enzovoort. Het geloof aan God als hoogste gezagsinstantie wordt daarbij een pure privé-zaak. In onze maatschappij heeft Hij geen functie meer. Wij zijn nu zelf goden geworden, met niets of niemand boven ons.

De eigen weg van Nederland

In Nederland is het rond 1965 tot zo'n secularistische doorbraak gekomen, die tot op heden voortduurt. In het buitenland verbaast men er zich algemeen over dat juist het als zo solide-christelijk bekende Nederland nu als één der meest geseclariseerde landen geldt, in gedragspatronen, opvoeding, wetgeving, kerkverlating, enzovoort. In vele buitenlanden denkt men even geseclariseerd, zonder daarom de behoefte te hebben de kerk op politiek en sociaal terrein terug te dringen. Men heeft even weinig behoefte om de kerk te verlaten als om haar te bezoeken. De kerken zijn daar grotendeels eeuwenoude volkskerken, behorend bij het geheel van de gevestigde orde.

In Nederland is de geschiedenis na 1520 heel anders verlopen. Bij ons zijn bijna alle kerken door een periode van verdrukking of vervolging heengegaan, achtereenvolgens de lutherse, de doopsgezinde, de gereformeerde of hervormde, de rooms-katholieke, de remonstrantse en de afgescheiden kerk van 1834. Dat feit heeft heel ons volksleven gestempeld. Men beleeft tot vandaag toe veel meer dan elders het kerklidmaatschap als een persoonlijke keuze, (11) waarvan men de consequenties zelf moet dragen.

Zo is het ook met de kerkverlating. In veel landen kan men zeggen, dat men 'natuurlijk' tot de (volks-)kerk behoort, om er in één adem aan toe te voegen, dat men 'eigenlijk' niet weet of men wel gelooft, en zo ja, wat. In Nederland zou zo'n opmerking direct tegenspraak of zelfs verachting oproepen: 'Dat is toch gehuichel'?! Waarom ga je die kerk dan niet uit?' Want kerk en geloof zijn voor ons zaken van persoonlijke keuze.

Vandaar dat naar schatting bijna de helft van de Nederlandse bevolking nu buitenkerkelijk is. Maar voor de andere helft is het evenzeer een zaak van keuze. Vandaar dat zelfs voor de nogal lakse hervormde kerk, die door de kerkverlating zeer gehavend is, het gemiddelde kerkbezoek blijkens tellingen in de laatste jaren, op 22% ligt. Terwijl in de Westduitse Evangelische kerk dat cijfer op 5% ligt, hoewel daar maar 11% de kerk heeft verlaten.

Theologisch en kerkelijk denken over de secularisatie

Na 1950 is in onze protestantse kerken het denken over de secularisatie traag op gang gekomen. Die zag er eerst immers nog zo onschuldig uit. De kerken waren versterkt uit de oorlog tevoorschijn gekomen. De hervormde kerk maakte zich op voor de 'herkerstening' van Nederland (al spoedig 'kerstening' herdoopt). Het kabinet Drees-Schermerhorn maakte zich sterk voor een samenleving waarin elke groep juist haar eigen geestelijke identiteit moest inbrengen. Natuurlijk ging het ook om tolerantie en om staatsneutraliteit; maar dat moest een 'ge vulde' neutraliteit zijn. De PvdA stond dat ook intern voor met haar verschillende levensbeschouwelijke werkgroepen.

Het was tevens de tijd van de opkomst van het Humanistisch Verbond en van het Nederlands Gesprekscentrum. Men zag samen een Nederland voor zich dat leefde uit de twee bronnen van christendom en humanisme. Op deze signatuur heeft vooral de vrijzinnig-hervormde theoloog/socioloog Banning bijzondere invloed gehad.

Vanuit een geheel andere invalshoek pleitte Van Ruler voor een 'theocratische' vulling van het gemeenbest. Hij oefende een duidelijke invloed uit op de structuur en het taalveld van de hervormde kerkorde die in 1951 werd aangenomen. Uit dat alles ontstond zelfs de situatie dat de Nederlandse regering in die jaren enkele malen de kerken raadpleegde over moeilijke vraagstukken zoals onze houding tegenover de vrijheidstrijd in Indonesië en de al of niet invoering van de doodstraf.

Dat heeft maar kort geduurd. De door Bonhoeffer voorspelde tijd van de 'mondige' en 'religieuze' mens deed zijn intrede.

(12) In de periode 1950-1965 werd deze kentering van het getij nog weinig gevoeld en bestudeerd in theologie en kerk. Het meest invloedrijke boek kwam van de Duitse theoloog Gogarten; het heette *Verhängnis und Hoffnung der Neuzeit* met als ondertitel *Die Säkularisierung als theologisches Problem* (1953). De ontgoddelijkte moderne cultuur werd daarin als een vrucht van het christelijk scheppingsgeloof voorgesteld, waardoor de natuur, de seksualiteit, het huwelijk, de maatschappij, enzovoort, niet meer, zoals in de heidense religies, als goddelijk werden vereerd, maar nuchter als hanteerbare en veranderbare aardse gegevenheden worden beschouwd. Dat gaf dus geen reden tot ongerustheid, integendeel. En zo bleef het nog lang, ook toen het duidelijk was dat de secularisatie dit station al lang was gepasseerd.

Toch werd er vaak in kerkbladen, en elders ook wel, op ongeruster toon geschreven. Maar de blik bleef dan meestal aan de oppervlakte hangen. De groeiende afwending van de kerken werd daar verklaard uit zaken als: de ouderwetse toon en stijl van de preken, ongevoeligheid voor de nood van de minderbedeelden, een vaak onchristelijk gedrag van trouwe kerkleden, ruzies binnen de kerken en verdeeldheid tussen de kerken, het onbegrip van de kerken voor het leefklimaat van de jeugd, en in het algemeen: dat de kerk niet met haar tijd meegang.

Wie dit lijstje van een kwart eeuw geleden weer voor zich ziet, stelt met verbazing en vreugde vast dat er sindsdien in vele gemeenten veel ten goede veranderd is. Maar de secularisatie is sindsdien niet afgenomen, maar steeds sneller toegenomen.

Hulp zoeken bij de sociologie

De blik ging zich toen in kringen van kerkelijke beleidsmakers en van theologen meer en meer richten naar de snel opkomende jonge wetenschap van de sociologie. Daardoor werd het blikveld gelukkig zeer verruimd. Men vroeg niet meer alleen: wat is er binnen onze kerken aan het gebeuren? Meer dieper: wat is er met de Europese mens en zijn cultuur? Sociologie hoort immers, samen met psychologie en pedagogiek, tot de zogenoemde 'gedragwetenschappen'. Haar onderzoeksvelden zijn de organisaties en structuren van onze maatschappij en van haar subgroepen. Ze is bijzonder geïnteresseerd in de veranderingen die daartussen en daarbinnen optreden. Die wil ze beschrijven en analyseren. Ze tracht die ook te verklaren, maar daarbij is ze aan haar onderzoeksveld (het gedrag) en de daarbij behorende statistische en andere methoden gebonden. Ze moet dus gedragsveranderingen uit andere, daarachter liggende factoren verklaren, maar die moeten ook zelf in gedragingen zichtbaar en beschrijfbaar worden.

(13) Ten slotte zijn zulke veranderingen echter vaak het resultaat van dieper liggende aardverschuivingen van machten en mentaliteiten in een cultuur, die de sociologie met haar methoden niet doorlichten kan. Een voorbeeld: kerkelijke instanties wendden zich nogal eens tot de sociologie om bijvoorbeeld inzicht te verkrijgen in de kerkverlating. Daarover worden dan enquêtes gehouden en statistieken opgesteld. Verschuivingen sinds bijvoorbeeld twintig jaar geleden worden goed zichtbaar. Maar over de oorzaken daarvan zijn ook de ondervraagden meestal onduidelijk en tegenstrijdig. Ze weten het zelf niet goed.

En de sociologie heeft geen middelen om hun uitspraken op hun juistheid te toetsen. Vandaar dat de resultaten vaak niet aan de verwachtingen van de opdrachtgevers beantwoorden. Je hoort dan zeggen: 'Dat wisten we zelf ook al lang!' (wat lang niet altijd waar is). Men vergeet dat je op vragen aan sociologen alleen sociologische antwoorden mag verwachten. Wie meer verwacht, overvraagt hen.

Wie aan kerkverlaters naar hun motieven vraagt, krijgt vaak te horen dat ze op de 'structuren' van hun kerk vastliepen. Bij doorvragen blijkt dan dat de ex-protestanten (anders dan de ex-rooms-katholieken) met dit gerieflijke modewoord iets anders bedoelen, bijvoorbeeld een starre houding van een predikant of kerkeraad ten aanzien van hun klachten en kritiek. Meestal gaat het dan om een richtingsverschil of een generatieconflict; dus niet om structuren, maar om conflicten over de wijze waarop het evangelie in onze tijd door de kerken moet worden overgedragen.

Een groeiend aantal kerkverlaters zegt rechtuit: 'Het woord 'God' zegt me eigenlijk niets meer. Ik zie niet in, welk verschil het maakt of ik al dan niet geloof. De kerk waaruit ik stam is eigenlijk best een aardige club, waar ze ook allerlei goede dingen doen, maar nu het woord God me niets meer zegt, zegt de kerk me dus ook niets meer'.

Godsverduistering: schuld van de politiek?

Zo worden we in Nederland langzamerhand naar de kern van de zaak gedreven: God is geen relevante factor meer in ons leven en samenleven. Hij mag in kerken, gezinnen, christelijke instituten en verenigingen als gepensioneerde zijn leven nog een tijd voortzetten, maar in maatschappij en cultuur is voor Hem geen plaats meer. Hij is verklaard tot het laatste wat Hij ooit voor zijn wereld zou willen zijn: 'Privatsache'.

Dat zie ik als de kern van de secularisatie, en daarom noem ik die bij voorkeur, met Martin Buber 'Godsverduistering'. Zoals de maan bij tijden zich tussen de zon en de aarde schuift, (13) zo verduistert het dogma van de autonomie van de mondige mens ('Verlichting' geheten!) het licht van God.

Wat is dat snel gegaan! In de eerste jaren na de oorlog predikte en praktiseerde onze regering nog een 'ge vulde' neutraliteit. De PvdA die daarbij vooropging, heeft het Banning-tijdperk al lang verlaten. Haar levensbeschouwelijke werkgroepen zijn op sterven na dood. Op het punt van de cultuurkritiek nadert zij meer en meer de VVD die altijd al de privatisering van de hogere cultuurwaarden heeft nagestreefd. Gelukkig is de herdenking van Bannings geboortedag in de afgelopen weken aanleiding geweest om zich in de PvdA af te vragen wat er met Bannings personalistisch socialisme en zijn leer van normen en waarden eigenlijk is gebeurd. Maar of die schrik en bezinning iets zullen opleveren moet nog worden afgewacht.

En het CDA? De daarin gebundelde partijen zijn alle drie uit een emancipatiestrijd geboren. Daarom bewaken ze nog steeds de verworvenheden en rechten van hun 'volksdelen'. In ruil daarvoor moet het CDA de bijna onbegrensd geworden pluraliteit en permissiviteit van de maatschappij-als-geheel accepteren en bevorderen. Met als grenzen abortus, euthanasie en de belangen van christelijke organisaties.

Zoals de 'ge vulde neutraliteit' (zie boven) stilaan een lege neutraliteit werd, zo wordt nu als keerzijde en consequentie de positie van de kerken door een Kamermeerderheid van vooroorlogs 'oud links' niet langer beschouwd als die van vertegenwoordigers van nationale waarden, maar als in politieke zin van eenzelfde soortelijk gewicht als de positie van muziekverenigingen en visclubs. Zet deze meerderheid zich door, dan zullen de kerken zich voor het overzicht van hun ledenbestand toch wel weten te red- den, maar de politiek heeft dan vrijwillig afstand gedaan van de kennis van geestelijke krachtsverhou- dingen en krachtsverschuivingen, die sinds de 16e eeuw het gezicht van ons land zozeer hebben be- paald. Die zijn dan sociaal en politiek irrelevant verklaard.

Ik zinspeel hiermee natuurlijk op de kerkelijke ledenadministratie (Sila) en de moties van De Visser en Kohnstamm (zie commentaar in *Trouw* van 24 december 1987). Intussen heeft de VVD zich onder druk van het CDA aan het verbond van 'oud links' onttrokken. Het is echter duidelijk dat dit offer aan de coa- litie tandenknarsend is gebracht en dat de parlementaire meerderheid wacht op een nieuwe kans om het openbare leven verder te neutraliseren. Maar als de ene duivel van de 'deconfessionalisering' is uit- gebannen staan er zeven andere klaar...

Schuld van de kerken?

(15) Maar in een democratie krijgen wij de volksvertegenwoordiging en via haar de regering die we verdienen. We kunnen dan ook onmogelijk de eerste verantwoordelijkheid voor de verduistering van God en voor het teloorgaan (van samen)bindende waarden bij hen zoeken. Ligt die dan bij de kerken? Inderdaad zijn onze grotere en een deel van de kleinere kerken aan verwarring ten prooi. Kende vroe- ger alleen de hervormde kerk een éénrichtingenstrijd, nu is die in de gereformeerde kerken en vooral in de rooms-katholieke kerk zeker niet minder hevig. Van een krachtige en inspirerende leiding is weinig te merken. Dat werkt door in de plaatselijke gemeenten, en vandaar in de gezinnen. Velen willen dat de christelijke c.q. katholieke onderwijsinstellingen hiertegen een dam opwerpen. Maar de docenten daar zijn vaak geestelijk nog onzekerder dan de andere kerkleden.

Datzelfde geldt van christelijke ziekenhuizen en inrichtingen, van jeugdorganisaties, van geestelijke verzorgers in leger, gevangenen, opvoedingsgestichten, van het studentenpastoraat, enz. Kortom, van alle terreinen waarop iets van een opzettelijke christelijke presentie wordt verwacht. Overal heeft men grote moeite om inspirerende dragers van deze presentie te werven.

Aan wie de schuld? Aan allen? Aan niemand? De meesters zijn zelf meer een deel van het probleem dan een deel van de oplossing. Het lijkt op een verlamdend en besmettelijk virus. Vrome aansporingen hel- pen in die verhoudingen al net zo weinig als bij een ziekenbezoek. Moeten we dit geestelijk 'vermage- ringsproces' (een typering van G. van der Leeuw) dan alleen maar als 'tragisch' ondergaan? Moeten we daarin als trendvolgers (meestal aarzelend in de achterhoede) meedrijven? Dat doen dode vissen. Le- vende daarentegen zwemmen tegen de stroom in.

De kern en voorhoede van de christelijke kerken is altijd (in tegenstelling tot de meerderheid) door een minderheid van trendsetters gevormd. Die zijn er gelukkig ook nu. Laten ze maar in stilte elk op haar of zijn terrein opereren. Mits zij tegelijk elkaar voor bezinning en bemoediging van allerlei kant opzoeken.

Heeft God met onze problemen te maken?

We moeten echter wel bedenken dat velen die onder de druk van het cultuurklimaat met de stroom meezwemmen, dat niet zo maar uit lafheid doen. Zij zijn gepakt door vele goede idealen die in de lucht zitten en waarvoor ze anderen willen inspireren: anti-discriminatie, anti-kernwapens, drugsbestrijding, integratie van vreemdelingen en vluchtelingen, ontwikkelingssamenwerking enz.

Maar ze weten niet hoe ze God daarbij ter sprake zouden moeten brengen. Hij is zo vaag en zo onbewijsbaar. Ze komen hem nergens tegen. En er strijden toch zovelen dezelfde goede strijd, (16) die geen enkele relatie met God hebben! En toch: als ze doorliepen op hun vraagstelling en zorgen, zouden ze kunnen ontdekken dat God al om de hoek op ze staat te wachten. Ik kom in de bovengenoemde groepen mensen met vier zwaartepunten in hun denken tegen.

Daar zijn de mensen die zich inzetten voor het *milieubehoud*. Zij zijn diep onder de indruk van het evenwicht in de natuur en van zijn betekenis voor het leven en het geluk van de mensen, - mits deze laatste daadwerkelijk oog krijgen voor de wondere wijsheid in de natuur en voor haar kwetsbaarheid.

Anderen die vooral oog hebben voor de factor mens in zijn zelfzuchtige en brutale agressie kunnen nauwelijks anders geloven dan dat de mens op den duur door zijn ontspoorde autonomie te gronde zal gaan. Dat zijn de *doemdenkers* die alleen kunnen hopen dat het hun tijd nog wel zal uitduren.

Anderen weigeren daarvan uit te gaan. Het zijn de mensen van de talloze *sociale actiegroepen* die ons oproepen tot een verhoogd verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van alles wat er aan onderdrukking, vervuiling en uitbuiting in de wereld gaande is - zonder zich verder af te vragen of hun strijd ooit met blijvend succes zal worden bekroond - als ze maar mogen hopen, dat ze de wereld iets beter achterlaten dan toen ze er in kwamen.

Voor een vierde groep, de *idealisten of utopisten* is dat echter niet genoeg. Zij onttelen de kracht tot volharding in de strijd aan de verwachting dat de mensheid eens langs de beide sporen van evolutie en revolutie 'het rijk van God' of 'het rijk van de vrijheid' zal binnengaan. Met deze beide termen duid ik aan dat tot deze groep veel al of niet 'gewezen' christenen en marxisten behoren.

De tegenstellingen en tegenspraken binnen en tussen deze vier gezichtspunten zijn duidelijk. En toch verwoorden ze alle vier echte waarheden. In het christelijk geloof vinden we ze alle vier samen. Ze heeten daar respectievelijk: schepping en onderhouding, zonde, liefde of heiliging, en toekomstverwachting. En ze worden daar samengehouden in het hart en de handen van één God, die in een zware strijd met zijn rebelse mensheid verwickeld is, maar 'die niet laat varen het werk dat zijn hand begon' en die nu wereldwijd opereert door de Geest van 'Christus in wie alle schatten van wijsheid en kennis verborgen liggen'. Deze God houdt ook alle ware inzichten in onze geseclariseerde cultuur bijeen en kan die cultuur voor uiteenvallen door verlies van het Midden behoeden.

De relatie met Hem bewaart ons voor de afgoderij met ons autonome ik, met zijn grenzenloosheid, zijn individualisme en zijn tegenstrijdige deelwaarheden. Wie Hem marginaliseert, marginaliseert op den duur zichzelf. Wie zich aan Hem relateert, verlegt zijn zwaartepunt naar de eeuwigheid, en kan daardoor zijn eigen weg en werk zowel funderen als relativieren. Het geloof aan het eeuwige Ja over onze ambivalente geschiedenis bewaart ons (17) zowel voor overmoed als voor moedeloosheid, en inspireert ons tot volharding. Dit te prediken en te leven is de allereigenste 'bijdrage' van de christelijke kerken en de christelijke instituties in onze tijd.

De twee uiteenlopende sporen: identiteit en engagement

Met die laatste zin zijn we weer terug bij ons probleem: wat staat de christelijke kerken en de christelijke instituties te doen? Ik zei al terloops dat die instanties in Nederland die zich met de naam 'christelijk', 'reformatorisch', 'gereformeerd', 'rooms-katholiek' en dergelijke tooien en met die naam echt nog iets willen, elkaar zouden moeten opzoeken voor beraad. Dat lijkt erg vanzelfsprekend en onnozel, maar is het helaas allerm minst. We weten allen van de kloof die er bestaat tussen de meerderheid van de bisschoppen (als spreekbuis van het Vaticaanse beleid) en de meeste rooms-katholieke organisaties, onderwijs en ziekenhuizen voorop.

Maar vreemd genoeg en zeker onbedoeld ligt dat tussen de protestantse kerken en organisaties niet zoveel beter. De christelijke organisaties hebben lang en angstvallig afstand bewaard van de kerkleidingen. Zij wilden bij hun leden niet de indruk wekken dat ze met deze of gene kerk sympathiseerden. Theologische problemen werden dus zo enigszins mogelijk geweerd. De hervormde kerk met haar ambivalente verhouding tot christelijke organisaties vond dat al lang goed. En de gereformeerde kerken vinden dat sinds kort ook goed, nu ook zij politieke en sociale uitspraken doen. De oprichting van de Raad van Kerken in Nederland heeft aan die koele verhouding wel wat, maar niet veel veranderd.

Het ziet er zelfs naar uit, dat onbedoeld de afstand nog vergroot is. De leidingen van de kerken en in hun opdracht de Raad van Kerken houden zich vooral bezig met de vraag van het *kerkelijk engagement*, dat wil zeggen op welk sociaal of politiek gebied zij een eigen geluid moeten laten horen. Dat is bijzonder op macro-ethisch gebied het geval: kernwapens, rassendiscriminatie, minderheden, vluchtelingen. Maar vele christelijke organisaties, onderwijs en ziekenzorg voorop, zijn door de secularisatie van hun doelgroepen teruggeworpen op de vraag naar hun *christelijke identiteit*.

Door die uiteenlopende zorgen hebben de kerken en de organisaties elkaar nog weinig te zeggen. Dat is nauwelijks te geloven, want identiteit en engagement verhouden zich als geloof en werken, en die horen bijeen als zijde en keerzijde van één werkelijkheid. Vandaar dat er in de laatste jaren zoveel publicaties en conferenties opduiken over het thema: *spiritualiteit*. Men denkt dan meestal vanuit de engagementsvraag, (18) maar vraagt naar de geloofskrachten in de omgang met God in Christus die ons duurzaam tot zulk een engagement inspireren.

Men zou zo zeggen: over de brug van de spiritualiteit heen zouden de kerken de organisaties te hulp moeten komen. Maar jammer genoeg, ook het nieuwste onderwerp dat onze kerken in beweging heeft gebracht, het 'conciliaire proces voor vrede, gerechtigheid en het behoud van de schepping' stelt wel niet minder dan drie dringende thema's tegelijk aan de orde, maar lijkt nauwelijks aandacht te hebben voor de Hand die deze thema's samen omvat in het kader van het Heil.

Het is dus - hoe vreemd het ook klinkt - zeer de vraag of onze kerkelijke beleidsmakers genoeg in huis hebben om daarmee in de identiteitsvraag van de organisaties de helpende hand te kunnen bieden. Dan moeten voorlopig de initiatieven maar van beneden of van buiten komen. Waarom zouden bijvoorbeeld de pastores niet per plaats of per regio geregeld samenkomen met de leerkrachten voor godsdienst- onderwijs aan de zich daar bevindende scholengemeenschappen? Ik denk dat de tweede groep aan de eerste veel schokkends te vertellen zou hebben en de eerste groep zou ontdekken hoe introvert onze kerkeraden en gemeenten vaak met secundaire vragen bezig zijn, omdat we de centrale niet aandurven!

Ook de redactie van ochtendblad Trouw en de uitgeverij De Horstink hebben nu zo'n initiatief genomen. Dit artikel is bedoeld als een inleiding tot een serie waarin mensen uit het kerkelijk beleid, het onderwijs, de media, de krijgsmacht, de politiek, enzovoort ons hun ervaringen, zorgen en verwachtingen voorleggen ten aanzien van wat zij op hun werkterrein van ons snel seculariserende Nederland zien en wat zij er aan doen. Met de initiatiefnemers hoop ik, dat we daardoor een duidelijker beeld krijgen, zowel van wat er gaande is als van wat ons te doen staat. En we hopen dat deze informatie zich straks bij vele lezers in nieuwe inspiratie zal omzetten.

4 G. Dekker, Gods volk onderweg naar een seculiere samenleving?

In: Voorbij domineesland. De gevolgen van de secularisatie, 1988

De Horstink, Amersfoort/Leuven / Ochtendblad Trouw, Amsterdam

(Dr G. Dekker is hoogleraar sociologie van kerk en godsdienst aan de Vrije Universiteit van Amsterdam)

(45) Er is vrijwel niemand meer die ontkent dat er in onze samenleving zo iets als een secularisatieproces plaatsvindt. Bij verder discussiëren blijkt weliswaar dat men met de term secularisatie soms zeer verschillende ontwikkelingen of verschijnselen op het oog heeft, maar dat er in onze samenleving ingrijpende veranderingen plaatsvinden met betrekking tot godsdienst en kerk in die zin dat godsdienst en kerk van geringere betekenis worden in het leven en samenleven van de mensen, dat wordt door vrijwel niemand meer ontkend.

Dat is lang niet altijd zo geweest. Lange tijd werd er niet of nauwelijks over gesproken of werden de ontwikkelingen 'goedgepraat'. Men sprak dan over emancipatie, over het feit dat de mensen (eindelijk) mondig werden, dat ze (terecht) bevrijd werden van allerlei bindingen.

Maar dat positieve spreken over de godsdienstige en kerkelijke ontwikkelingen is de afgelopen tijd toch wat verstomd. Er blijkt meer aan de hand te zijn dan we aanvankelijk dachten. Er blijkt - zo merken we nu - een ingrijpende vervreemding van godsdienst en kerk op te treden. Niet alleen in de samenleving in het algemeen, maar ook heel dicht bij huis: het gaat geen kerkelijke gemeente voorbij en het laat geen gezin onberoerd. Ja, we merken het ook in ons eigen leven: godsdienst neemt niet meer die centrale plaats in ons leven in of nog sterker: God neemt niet meer zo'n belangrijke plaats in; niet meer in ons persoonlijk leven, maar vooral ook niet meer in ons samenleven.

Zo ervaren wij wat Berkhof de kern van de secularisatie noemt: 'God is geen relevante factor meer in ons leven en samenleven. Hij mag in kerken, gezinnen, christelijke instituten en verenigingen als gepensioneerde zijn leven nog een tijd voortzetten, maar in maatschappij en cultuur is voor Hem geen plaats meer. Hij is verklaard tot het laatste wat Hij ooit voor zijn wereld zou willen zijn: 'Privatsache'.'

Is er iets meer over de 'oorzaken', over de achtergronden van dit verschijnsel te zeggen?

Wat is secularisatie?

We moeten dan eerst met elkaar vaststellen wat we onder dat verschijnsel verstaan. Zoals gezegd: er worden zeer verschillende dingen onder verstaan. (45) Wij hebben hier vooral het oog op de veranderende plaats en betekenis van godsdienst en kerk in het samenleven van de mensen, in de samenleving. En wij bedoelen met secularisatie dan een beperking van de reikwijdte van de godsdienst. Dat is dus het proces waardoor steeds meer delen of sectoren van de samenleving onafhankelijk en zelfstandig worden ten opzichte van het godsdienstig en kerkelijk leven en waarbij de laatste teruggedrongen wordt tot een zeer klein deel van het leven van de mensen, tot wat wel de persoonlijke wereld van de mensen wordt genoemd.

We kunnen hier denken aan de ontzuiling of deconfessionalisering die op het ogenblik in onze samenleving optreedt. Maar meer concreet kunnen we ook denken aan de inrichting van ons economisch leven of aan onze arbeid, die we minder dan vroeger met godsdienstige opvattingen en ervaringen verbinden, aan het feit dat in het publieke leven een beroep op godsdienstige noties of motieven veel minder voorkomt en ook veel minder wordt toegestaan, alsmede aan het feit dat wij het ontvangen van het leven (geboorten) en het verliezen van het leven (de dood) veel minder met God en godsdienst verbinden dan vroeger; niet alleen in onze woorden, maar ook in onze daden.

In die zin heeft zich in Nederland in deze eeuw een diepingrijpend secularisatieproces voorgedaan; een proces dat zich overigens nog steeds doorzet. God en godsdienst hebben steeds minder betekenis voor het publieke leven, voor de samenleving. We ontwikkelen ons steeds meer in de richting van een seculiere samenleving.

Hiermee zeggen we niet dat godsdienst uit het leven van de mensen verdwijnt. Het gaat ons niet om de individueel beleefde godsdienstigheid. Het is zelfs best mogelijk dat die nog of weer toeneemt, zoals sommigen, die wijzen op de opkomst van nieuwe religieuze bewegingen of een nieuw religieus bewustzijn, of op de toenemende aandacht voor spiritualiteit, ons willen doen geloven. Maar voor zover die religiositeit of spiritualiteit niet van belang is voor ons samenleven en de inrichting van onze samenleving - hetgeen met de christelijke godsdienst altijd het geval is geweest - is dat geen ongedaan maken of ombuigen van het secularisatieproces dat wij hier op het oog hebben: dat de samenleving als zodanig ongodsdienstig of seculier van karakter wordt.

De ontwikkeling van de samenleving

Deze ontwikkeling komt natuurlijk niet uit de lucht vallen. Zij heeft alles te maken met de ontwikkeling van de samenleving in het algemeen. Ja, zonder de samenlevingsontwikkeling te bestuderen (47) kunnen we geen goed inzicht krijgen in het secularisatieproces. Ik zeg dat met enige nadruk, opdat we oog houden voor het tijd- en plaatsgebonden karakter van het secularisatieproces. Daarom heb ik ook wat moeite met de term waaraan Berkhof voorkeur schijnt te geven: de term *Godsverduistering*. Deze term vergroot namelijk ons inzicht in wat er plaatsvindt niet. Want: wat heeft zich dan tussen God en ons geschoven en waarom gebeurt dit nú? Zoals gezegd: daarvoor moeten we naar onze huidige samenleving kijken.

Die samenleving wordt gekenmerkt door wat sociologen noemen het differentiatieproces: allerlei aspecten en sectoren van het leven, die vroeger nauw met elkaar verbonden waren, zijn in de loop van de tijd een eigen leven gaan leiden en zijn min of meer onafhankelijk van elkaar en zelfstandig ten opzichte van elkaar geworden. Daardoor hebben we steeds minder met één samenleving te maken, maar steeds meer met een groot aantal deel-samenlevingen.

We spreken over de economische wereld, de medische wereld, de wetenschappelijke wereld enzovoort. En daardoor gaan we ook steeds minder één leven leiden, maar een geheel van deel-levens. Wij hebben ons beroepsleven, ons gezinsleven, ons vrije tijdsleven enz. En we ervaren die verschillende levens vaak als min of meer van elkaar gescheiden levens. Ja, we kunnen in deze samenleving alleen maar goed functioneren als we die verschillende levens ook min of meer gescheiden houden.

Zo is er in de loop van de tijd ook een afzonderlijk en van de overige sectoren min of meer onafhankelijk godsdienstig en kerkelijk leven ontstaan. Godsdienst en kerk zijn steeds losser komen te staan van de overige aspecten van het leven en zijn steeds meer een afzonderlijk segment binnen de gehele samenleving geworden. En ons persoonlijk godsdienstig en kerkelijk leven is ook steeds meer los komen te staan van onze overige deel-levens.

Dat betekent dat we steeds minder in staat zijn God en godsdienst op alle aspecten en sectoren van ons leven en samenleven te betrekken. Ik zeg uitdrukkelijk: in staat zijn. Want het is niet in de eerste plaats onze onwil, maar onze onmacht. We kunnen in onze samenleving immers, zo zeiden we, vaak alleen maar goed functioneren als we onze verschillende levens min of meer gescheiden houden. Dat is gegeven met de inrichting van onze huidige samenleving. Godsdienst en kerk kunnen daardoor zo moeilijk meer van betekenis zijn voor de overige sectoren van het leven; daar gaat het om andere zaken.

Inderdaad, zoals Berkhof zegt: in maatschappij en cultuur is voor God geen plaats meer.

Nogmaals: dit kan best gepaard gaan met een ogenschijnlijk bloeiend godsdienstig of kerkelijk leven. (47) Vanwege de toenemende segmentering van de samenleving heeft dat godsdienstig en kerkelijk leven nog maar nauwelijks invloed op de rest van de samenleving, die, als gevolg van diezelfde segmentering, steeds meer een seculiere samenleving wordt.

Daarmee is tegelijk gezegd dat wij hier geen uitspraak doen over het niveau of de kwaliteit van het godsdienstig en kerkelijk leven in vergelijking met vroeger. Misschien is dat niveau wel beter dan vroeger, voor zover we zoiets überhaupt kunnen vaststellen. Het gaat hier om een structurele zaak: godsdienst en kerk functioneren in een anders ingerichte samenleving en daardoor seculariseert die samenleving.

Vanzelfsprekend is er nog veel meer over de achtergronden van het secularisatieproces te zeggen. Er is niet alleen maar in de structuur van de samenleving, maar ook in de cultuur, in ons bewustzijn veel veranderd (overigens in directe samenhang met het voorgaande). Ons bewustzijn, ons waarnemingsvermogen en onze werkelijkheidservaring zijn in de loop van de tijd ingrijpend veranderd en ook daardoor is er voor God - althans voor God, zoals wij die altijd verkondigd hebben - minder plaats in ons leven.

Bovendien moeten we ons realiseren dat we hier niet met een in principe onontkoombaar en onomkeerbaar proces te maken hebben. We zien in godsdienstig opzicht tegen-tendensen en de zogenaamde moderne samenleving behoeft ook niet het einde van de ontwikkeling te zijn; we spreken immers ook al over de post-moderne samenleving? De eerlijkheid gebiedt echter wel te zeggen dat de alternatieve ontwikkelingen nog weinig zoden aan de dijk zetten en dat de secularisering van de samenleving zich op het ogenblik nog steeds doorzet.

Rol van de kerk en de theologie

Secularisatie, zoals ik dat tot nu toe definieerde, heeft vooral betrekking op de invloed van de godsdienst, op de betekenis van de godsdienst voor de samenleving. Die betekenis kan verminderen, zo constateerde ik, ook als het godsdienstig leven van de mensen in stand blijft. Maar wat is de kans op dit laatste? Of is het godsdienstig leven zelf ook bedreigd in en door de huidige ontwikkelingen? Dit is ook voor het secularisatieproces, zoals wij het tot nu toe omschreven, een belangrijke vraag. We maken hierover tot slot nog twee opmerkingen.

De eerste heeft betrekking op de betekenis van de kerk voor het godsdienstig leven. De Duitse socioloog Kaufmann heeft er op gewezen dat er in het hele proces van differentiatie ook een 'verkerkelijking van het christendom' heeft plaatsgevonden, dat wil zeggen dat de christelijke godsdienst in toenemende mate (49) uitsluitend binnen de kerk te vinden is en niet meer in de samenleving buiten de kerk. Dit heeft tot gevolg dat de christelijke godsdienst voor zijn bestaan en voortbestaan in toenemende mate afhankelijk is van de kerk. Nu weten we dat voor het voortbestaan van een godsdienst de religieuze socialisatie, de religieuze opvoeding van grote, zo niet doorslaggevende betekenis is. Is die socialisatie bij de kerk in goede handen? Daarop kunnen we niet helemaal gerust zijn. Want wat is het geval? De kerken zijn, vooral de laatste decennia, geleidelijk van karakter veranderd: zij hebben - zoals in de hele samenleving het geval is - een proces van professionalisering en bureaucratisering doorgemaakt. En naarmate dit het geval is, is er de kans dat zij minder geschikt worden voor een socialisatie, die toch vooral in primaire groepen, in groeperingen met gemeenschapskarakter moet plaatsvinden. In dat verband is het van belang eens na te gaan of en zo ja, in welke mate er een verband is tussen de omvang van de ontkerkelijking enerzijds en de omvang van de professionalisering en bureaucratisering van het kerkelijk leven anderzijds.

De tweede opmerking betreft de theologie of de inhoud van de godsdienst zelf. In hoever heeft de theologie er zelf aan meegewerkt dat er in het leven van de mensen voor God geen plaats meer is? De theologie heeft op een zeker (of beter gezegd: een onzeker) moment God dood verklaard. Nu weet ik wel dat dit een bepaald Godsbeeld betreft, maar wordt zijn aanwezigheid gered met de nieuwe Godsbeelden: God is niet meer 'daarboven', maar onder ons, in de ogen van mijn naaste; God heeft geen andere handen dan onze handen; alle nadruk op Gods volk enz.?'

Nu wordt ons geloof in God in sterke mate afhankelijk van de ogen en de handen van de anderen, van Gods volk. Maar men behoeft toch geen grote levenservaring te hebben om te constateren dat het geloof in God daarmee toch wel erg op de proef gesteld wordt?! Juist in een tijd dat wij minder van de kerkelijke gemeenschap verwachten en er ons minder op concentreren, lijken wij voor het Godsgeloof daarvan meer afhankelijk te worden. Ook in dit opzicht stemt de ontwikkeling ons niet optimistisch.

Het zij tot slot nogmaals gezegd: de ontwikkelingen zijn niet onontkoombaar en onomkeerbaar. Maar ze vormen wel een uitdaging, niet in de laatste plaats voor de kerken en voor de theologie.